

PRAWOSŁAWNA DIECEZJA LITEWSKA W 1914 ROKU

Słowa kluczowe: diecezja litewska, Kościół prawosławny, gubernia wileńska

Prawosławna diecezja litewska powstała wskutek reformatorskiej działalności unickiego biskupa wileńskiego, a później prawosławnego metropolity litewskiego, Józefa Siemaszko. Metropolita dążył do odrodzenia i usamodzielnienia Kościoła unickiego i obrządku wschodniego na terenach Litwy, Białorusi i Podlasia. Naturalną konsekwencją działań młodego biskupa w kierunku odnowienia tradycji wschodniej w obrządku unickim było zjednoczenie tego ostatniego z Kościołem prawosławnym w 1839 roku i utworzenie prawosławnej diecezji litewskiej powstałej na miejscu istniejącej wcześniej diecezji wileńskiej Kościoła unickiego. W skład nowo powstałej diecezji litewskiej wchodziły gubernie wileńska i grodzieńska, a od 1842 roku gubernia kowieńska. W 1900 roku z diecezji litewskiej wyodrębniono diecezję grodzieńską, której granice pokrywały się z granicami guberni grodzieńskiej.

Po III rozbiórce Rzeczypospolitej władze rosyjskie narzuciły Kościołowi prawosławnemu ustrój synodalno-konsystorski, likwidując jego odrębność i tradycje. Kościół prawosławny w Rosji dążył do unifikacji tradycji cerkiewnej, organizacji prawnej, struktury i nabożeństwa według wzorców rosyjskich¹. Odnawiając tradycję wschodnią Kościoła unickiego i odradzając prawosławie na ziemiach Litwy, Białorusi i Podlasia Siemaszko musiał się oprzeć na istniejącej prawosławnej tradycji Kościoła rosyjskiego, uważał bowiem, że w obrządku unickim tradycja chrześcijaństwa wschodniego została zniekształcona i straciła potencjał twórczy. Tym bardziej, że rosyjski Kościół prawosławny w swoim obrządku i praktyce pobożności nie uległ wpływowi Kościoła łacińskiego, ani łacińskiej tradycji duchowej. Po zjednoczeniu Kościoła unickiego z Cerkwią prawosławną w 1839 roku nowo powstała diecezja litewska przyjęła ustrój organizacyjny i tradycję duchową rosyjskiego prawosławia. Właściwe prawosławiu Rzeczypospolitej tradycja monastyczna, organizacja Cerkwi, aktywność elementu świeckiego w życiu cerkiewnym w znacznym stopniu zostały utracone.

Prawosławna diecezja litewska zachowała jednak szczególny charakter wewnątrz Kościoła rosyjskiego. Diecezja powstała na miejscu tradycji unickiej, przez pierwsze dziesięciolecia swojego istnienia składała się w większości z byłych unitów, dawne zwyczaje były mocno zakorzenione zarówno w świadomości wiernych, jak i duchownych, ich przezwyciężenie wymagało dłuższego czasu. Jednocześnie metropolita Siemaszko oraz jego najbliżsi współpracownicy postrzegali zjednoczenie jako odrodzenie

¹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 34.

prawosławnej tradycji cechującej te ziemie przed unią brzeską², jako powrót lub przynajmniej zbliżenie do modelu metropolii kijowskiej z czasów I Rzeczypospolitej, lecz w oparciu o potencjał Kościoła rosyjskiego.

Od 1840 do 1914 roku prawosławna diecezja litewska dążyła do wzmocnienia swojej pozycji w społeczeństwie mieszanym wyznaniowo i częściowo zdominowanym przez Kościół łaciński. Za cel stawiano sobie przywrócenie dawnej pozycji Cerkwi, z czasu przed unią. Kulturotwórcza rola Kościoła prawosławnego miała w znacznym stopniu kształtować oblicze społeczeństwa północno-zachodniej części Imperium Rosyjskiego. Złożona sytuacja wyznaniowa i narodowa regionu, gdzie większość prawosławnych wiernych była chłopami, zależnymi od katolickich ziemian wymagała nieustannej opieki pasterskiej i misjonarskiej. Można powiedzieć, że była to walka o prawosławie w kraju i o jego prawosławne oblicze.

Jednocześnie Kościół prawosławny nie dążył do prozelityzmu, tylko do utrzymania swojego stanu posiadania. Rok 1914 można oceniać jako podsumowanie działalności prawosławnych biskupów, duchowieństwa, bractw i wiernych w dążeniu do tego celu. Wybuch pierwszej wojny światowej zakłócił rozwój i dalsze funkcjonowanie prawosławnej diecezji litewskiej. Rewolucja 1917 roku, wybuch wojny domowej i rozpad Imperium Rosyjskiego spowodował dalszy podział prawosławnej diecezji litewskiej, struktury której znalazły się nie tylko w różnych krajach, ale i w różnych jurysdykcjach kościelnych.

Oceniając sytuację w 1914 roku można wnioskować, na ile skuteczny był rozwój prawosławia na Litwie, zachodniej Białorusi i Podlasiu po zjednoczeniu Kościoła unickiego z prawosławnym, w jakim stopniu prawosławie kształtowało kulturalne i wyznaniowe oblicze kraju i jakie dziedzictwo pozostawiła prawosławna diecezja litewska po ciężkich próbach i doświadczeniach XX wieku.

W 1839 roku były unickie parafie guberni mińskiej weszły w skład prawosławnej diecezji mińskiej, natomiast parafie guberni wileńskiej, grodzieńskiej i obwodu białostockiego znalazły się w diecezji litewskiej. Po utworzeniu w 1842 roku guberni kowieńskiej w skład diecezji litewskiej weszły parafie powiatów dziśneńskiego i wileńskiego, wyodrębnione z diecezji mińskiej, natomiast do diecezji mińskiej dołączono parafie powiatu nowogródzkiego, które wcześniej wchodziły w skład diecezji litewskiej³. Ostatnia zmiana granic diecezji litewskiej miała miejsce w 1900 roku, kiedy to z diecezji litewskiej wyodrębniono diecezję grodzieńską, która pokrywała się z granicami guberni grodzieńskiej i obejmowała większość prawosławnych dawnej diecezji litewskiej.

Podczas zjednoczenia w 1839 roku prawosławie przyjęło ponad 1 600 tys. wiernych unickich. W wyniku diecezjalnych podziałów pod obediencją władcy litewskich pozostało około 700 tys. wiernych⁴. W drugiej połowie XIX wieku w diecezji

² *Записки Иосифа, Митрополита литовского, изданные Императорскою Академиею наук по завещанию автора*, т. I, Санкт-Петербург 1883.

³ Г. Я. Киприанович, *Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве*, Минск 2006, s. 267-268.

⁴ В. Новинский, протоиерей, *Очерк истории Православия в Литве*, Вильнюс 2005, s. 295-298.

litewskiej intensywnie rozwijała się struktura parafialna, szkolnictwo duchowe i parafialne, działalność charytatywna Cerkwi i oświata publiczna. Aktywny udział w życiu cerkiewnym brały powstałe w połowie lat 60. XIX wieku bractwa cerkiewne, które dążyły do kontynuowania tradycji bractw z czasów I Rzeczypospolitej. Pod koniec XIX wieku diecezja litewska liczyła już około 1 888 tys. wiernych: 575 tys. w guberni wileńskiej, 135 tys. w guberni kowieńskiej i 1 178 tys. w guberni grodzieńskiej⁵. Przez pięćdziesiąt lat drugiej połowy XIX wieku diecezja litewska powiększyła liczbę wiernych ponad 2,5 razy. Nie pokrywało się to jednak ze składem narodowym diecezji. W guberni wileńskiej pod koniec XIX wieku Rosjanie⁶ stanowili 61,2% ogółu ludności (prawosławnych 27,71%), w guberni kowieńskiej – 7,3% (prawosławnych 5,06%), w guberni grodzieńskiej 71,2% (prawosławnych 57,53%)⁷. Większość prawosławni stanowili tylko w guberni grodzieńskiej, ale zachowała ona charakter terenów mieszanych wyznaniowo, ponieważ nieznaczna przewaga prawosławia nie zapewniała dominacji kulturze prawosławnej.

Ustawa *O wzmocnieniu podstaw tolerancji wyznaniowej* z 1905 roku spowodowała masowe przechodzenie prawosławnych na katolicyzm w zachodnich guberniach Imperium. Znaczna część tych, którzy opuścili prawosławie, przypadała na diecezję litewską. Według danych kurii wileńskiej Kościoła katolickiego w latach 1905-1909 na katolicyzm przeszło około 62 tys. osób⁸. Ogólnie w Rosji z prawosławia na katolicyzm przeszło około 230 tys. osób⁹. Biskup kowieński Eleufery, wikariusz diecezji litewskiej w latach 1911-1913, przeprowadził wizytację ponad połowy parafii swojej diecezji. W sprawozdaniu ze stanu guberni wileńskiej i kowieńskiej zaznaczył, że masowe odchodzenie wiernych od prawosławia w latach 1905-1909 dotyczyło większości parafii¹⁰. Część z nich poniosła nieznaczne straty, inne były niemal puste. Eleufery wskazał kilka powodów, które mogły wpłynąć na taki rozwój wypadków. Jednym z pierwszych była niska świadomość religijna wiernych, niski poziom wiedzy, wykształcenia i słaba pobożność¹¹. Do istotnych wad życia parafialnego biskup zaliczył nikłą więź między parafianami a parafią, dlatego proponował proboszczom, by angażowali wiernych w opiekę nad świątyniami, z którymi powinni być mocno związani i za które powinni brać odpowiedzialność. Problemem było także dość powszechne w wiejskich parafiach zaniedbywanie naczyń liturgicznych i innych przedmiotów związanych z nabożeństwem.

Poziom katechizacji wśród dzieci omawiano podczas zjazdu duchowieństwa diecezji litewskiej w 1914 roku. Pojęto wówczas uchwałę zobowiązującą nauczycieli pierwszych klas szkół cerkiewnych do uczenia modlitw w języku cerkiewnosłowiań-

⁵ Według danych powszechnego spisu ludności Imperium Rosyjskiego z 1897 r. *Статистический ежегодник России*, 1914 г., Петроград 1915, s. 69.

⁶ W danych statystycznych nie wyodrębniano narodowości białoruskiej utożsamiając Białorusinów z Rosjanami.

⁷ *Ibidem*, s. 63.

⁸ В. Новинский, *op. cit.*, s. 346.

⁹ А. Мironowicz, *op. cit.*, s. 56.

¹⁰ „Литовские Епархиальные Ведомости” [dalej: ЛЕВ], № 5, 1914, s. 53.

¹¹ *Ibidem*, s. 54-55.

skim¹². Postanowiono też zachęcać nauczycieli szkół narodowych do śpiewania wraz z dziećmi w chórach parafialnych i nauczania śpiewu cerkiewnego w szkołach¹³.

Trzeba zaznaczyć, że przez cały okres istnienia diecezji litewskiej władze cerkiewne zwracały szczególną uwagę na pobożność wiernych, wzmocnienie ich świadomości religijnej, poziomu wykształcenia młodzieży i zaangażowanie wiernych w życie parafialne. Ważnym elementem działalności parafialnej i dekanalnej była dbałość o stan moralny wiernych. W 1914 roku zjazd duchowieństwa dekanatu drujskiego podjął szereg uchwał dotyczących powołania stałej biblioteki, utworzenia przy parafiach stowarzyszeń trzeźwości, ograniczenia handlu alkoholem. Postanowienia zjazdu nakładały na duchownych obowiązek katechizacji wiernych podczas nabożeństw w dni niedzielne i świąteczne, zachęcały lektorów do uczenia modlitw i tworzenia chórów dziecięcych, oraz wprowadzały zasady wspólnego śpiewu w świątyniach w trakcie nabożeństwa. W czerwcu 1914 roku Konsystorz Duchowny w Wilnie zaakceptował postanowienia zjazdu duchowieństwa dekanatu drujskiego nadając im moc prawną¹⁴. Podobnie było w większości dekanatów diecezji litewskiej i grodzieńskiej.

W 1914 roku sytuacja w diecezji litewskiej była dosyć stabilna, niebezpieczeństwo nowych masowych apostazji minęło. Bez względu na straty poniesione w latach 1905-1909, struktura parafialna Kościoła prawosławnego w diecezjach litewskiej i grodzieńskiej była rozwinięta nie gorzej niż w Kościele katolickim. W 1914 roku diecezja litewska liczyła 202 parafie, grodzieńska – 352, razem 554. Diecezje Kościoła katolickiego – wileńska, kowieńska i grodzieńska – razem liczyły 511 parafii¹⁵. Przy parafiach często tworzone biblioteki dla wiernych. W 1861 roku zorganizowano 41 bibliotek przy dekanatach, zapoczątkowując organizację bibliotek parafialnych. Największą popularnością wśród wiernych cieszyły się książki o tematyce duchownej, żywoty świętych, broszury i książki dotyczące świętych miejsc. Utworzenie biblioteki w 1914 roku kosztowało około 20-25 rubli¹⁶.

W 1914 roku zainicjowano gromadzenie w bibliotekach książek o tematyce misjonarskiej i polemicznej. Diecezjalny zjazd duchowieństwa zwrócił się do Komitetu Misjonarskiego diecezji litewskiej z prośbą o dostarczenie literatury polemicznej¹⁷, miała dotyczyć przede wszystkim polemiki z Kościołem łacińskim.

Biblioteki były przeznaczone dla prawosławnych wiernych. W działalności misyjnej skupiano się na własnych wiernych ze względu na unijną przeszłość i pozycję Kościoła katolickiego w społeczeństwie ruskim do pierwszej połowy XIX wieku. Prace misyjne w diecezji litewskiej (od 1900 r. również grodzieńskiej) przebiegały dosyć intensywnie. W 1914 roku w Wilnie działał Komitet Misjonarski Diecezji Litewskiej, natomiast w diecezji grodzieńskiej od 1911 roku istniało stanowisko diecezjalnego misjonarza-kaznodziei, który przeciwdziałał wpływom Kościoła katolickiego

¹² ЛІЕВ, 1914, № 9, s. 87, протокол nr 32 Diecezjalnego Zjazdu Duchowieństwa.

¹³ Ibidem, Протокол № 34.

¹⁴ ЛІЕВ, 1914, № 17, s. 130-131.

¹⁵ *Статистический ежегодник России*, 1914 г., Петроград 1915, s. 79.

¹⁶ ЛІЕВ, 1900, № 41, s. 373-374.

¹⁷ ЛІЕВ, 1914, № 7-8, c. 69, Протокол nr 18 Zjazdu Duchowieństwa Diecezji Litewskiej.

w środowisku prawosławnym¹⁸. O tym, jak ważna była działalność misji wewnętrznej w diecezjach, świadczy roczny wydatek przeznaczony na działalność misjonarza-kaznodziei w diecezji grodzieńskiej, który wynosił 2000 rubli rocznie¹⁹.

Duży wpływ na świadomość religijną wiernych wywierały prawosławne periodyki w języku rosyjskim. Główne czasopismo diecezji litewskiej „Литовския Епархиальные Ведомости” miało dwa działy: oficjalny i nieoficjalny. Oprócz oficjalnych wiadomości, druku zarządzeń władz diecezjalnych i sprawozdań z działalności poszczególnych jednostek diecezji *Ведомости* publikowały artykuły dotyczące historii prawosławia na ziemiach ówczesnej diecezji litewskiej, historii unii brzeskiej, historii parafii prawosławnych, monasterów i miast oraz artykuły dotyczące stanu obecnego diecezji i aktualnych wydarzeń z życia prawosławnych parafii. Czasopismo było wypisywane przez wszystkie parafie diecezji litewskiej i dostępne w parafialnych bibliotekach.

Drugim czasopismem wydawanym przez diecezję litewską był „Вестник Виленского Православного Свято-Духовского Братства”. Pismo wypisywały szkoły cerkiewno-parafialne do swoich bibliotek. Publikowano tam artykuły dotyczące historii „Kraju Północno-Zachodniego”, jak nazywano Litwę, historii metropolii kijowskiej, omawiano kwestie dotyczące misji wewnętrznej i przeciwdziałania wpływom Kościoła katolickiego. Ponadto publikowano kazania cerkiewne, prezentowano sylwetki wybitnych osobowości, zamieszczano ilustracje i opisy świętyń, świętych miejsc, monasterów i ikon.

Bractwo prawosławne pw. św. Mikołaja w Kownie wydawało własne czasopismo, „Литовская Русь”. Oprócz działu oficjalnego czasopismo posiadało dział: *listy obywatelskie*, gdzie zamieszczano artykuły i listy czytelników oraz dział krajowy, gdzie publikowano artykuły współpracowników czasopisma z innych miast diecezji litewskiej. W 1914 roku wzbogacono ofertę czasopisma o dział informacji z zakresu gospodarki wiejskiej.

Wśród periodyków dostępne były również pisma ogólnopaństwowe, np. „Кормчий” („Sternik” – czasopismo przeznaczone dla prawosławnej rodziny), „К свету” („Ku Światłości” – czasopismo dla wiejskiej ludności), „Русский инок” („Rosyjski Mnich” – czasopismo dla stanu mniszego), „Приходской священник” („Kapłan Parafialny” – czasopismo dla duchowieństwa parafialnego).

W diecezji grodzieńskiej od 1901 roku wydawano czasopismo „Гродненския Епархиальные Ведомости” („Wiadomości Diecezji Grodzieńskiej”), które podobnie jak Wiadomości Diecezji Litewskiej posiadały dwa działy: oficjalny i nieoficjalny. Dział nieoficjalny przedstawiał kroniki z życia diecezji grodzieńskiej, dużo uwagi poświęcał historii prawosławia na ziemiach guberni grodzieńskiej i ówczesnemu stanowi Cerkwi. Publikowano kazania, artykuły o tematyce szkolnej, artykuły dotyczące życia duchowieństwa.

¹⁸ „Гродненские Епархиальные Ведомости”, (dalej: ГЕВ), 1911, № 22-23, s. 228.

¹⁹ O tym, jak ważne było to stanowisko dla diecezji grodzieńskiej świadczy kwota przeznaczona na jej utrzymanie. 2000 rubli rocznie np. kosztowało utrzymanie cerkiewno-parafialnej szkoły nauczycielskiej w Wilnie, czynnej w latach 1888-1892, która przygotowywała nauczycieli szkół cerkiewno-parafialnych. Szkoła została zamknięta z powodu wysokich kosztów utrzymania.

Na szczególną uwagę zasługują czasopisma misjonarskie. Wśród nich znajdowało się „Миссионерское обозрение” („Przegląd Misjonarski” – czasopismo poświęcone przeważnie problematyce sekt i *raskolów*), „Православный благовестник” – obejmował szeroki zakres tematów: szkolnictwo cerkiewne, misje Kościoła rosyjskiego, historię misji chrześcijańskich, metodykę misji wśród innowierców, misje na Zachodzie, wzorowe dysputy z przedstawicielami innych wyznań.

W 1914 roku zjazd duchowieństwa w Wilnie podjął dwie ważne decyzje, by aktywizować życie diecezji litewskiej: 1) diecezjalne zgromadzenia będą się odbywać co roku (wcześniej co dwa lata²⁰); 2) przy parafiach powstaną stowarzyszenia kredytowo-pożyczkowe oraz wspólnoty konsumenckie i rolnicze pod kierownictwem Wileńskiego Rosyjskiego Stowarzyszenia Gospodarki Wiejskiej²¹. Powstanie takich organizacji nie tylko uniezależniało społeczność prawosławną od jakiegokolwiek dyskryminacji wyznaniowej czy narodowej²², lecz również stwarzało korzystne warunki finansowe dla prawosławnych rolników oraz angażowało parafie i duchowieństwo w rozwój i polepszenie warunków życia prawosławnego społeczeństwa na wsi. Niestety wybuch wojny uniemożliwił pełną realizację w tych planów.

Od połowy XIX wieku przy parafiach prężnie rozwijało się szkolnictwo, które obejmowało szkoły cerkiewno-parafialne, elementarne (tzw. szkoły „gramoty”) – jedno i dwuklasowe²³ – cerkiewno-nauczycielskie, śpiewu cerkiewnego i niedzielne. Liczba szkół nie była stała, np. pod koniec pierwszej dekady XX wieku w diecezji grodzieńskiej działało 1 107 placówek podporządkowanych Świętemu Synodowi z ponad 38 tys. uczniów. W roku szkolnym 1910-1911 było ich 819. Zmniejszała się przede wszystkim ilość szkół „gramoty”. Ogólna liczba uczniów miała tendencje wzrostowe – w porównaniu z rokiem szkolnym 1909-1910 w roku szkolnym 1910-1911 liczba uczniów szkół parafialnych w diecezji grodzieńskiej zwiększyła się o 1092²⁴. Pod koniec pierwszej dekady XX wieku w diecezji litewskiej funkcjonowało 831 szkół parafialnych z około 24 tys. uczniów. Poza nimi było 746 elementarnych szkół państwowych liczących ponad 50 tys. uczniów²⁵. Parafialne szkolnictwo cerkiewne miało zasięg porównywalny ze szkolnictwem państwowym i posiadało nawet więcej placówek na terenie diecezji niż Ministerstwo Oświaty Narodowej.

Liczba cerkiewnych szkół „gramoty” stopniowo spadała z powodu tworzenia nowych elementarnych szkół państwowych. Parafialne w większości utrzymywali wierni, opłacający nauczycieli i wynajem pomieszczeń szkolnych, dlatego zamykano je, gdy w pobliżu organizowana była szkoła państwowa. Program nauki w szkołach „gramoty”

²⁰ ЛІЕВ, 1914, № 7-8, s. 68, Protokół nr 11 zjazdu.

²¹ Ibidem, № 7-8, s. 69-70, protokoły № 21 i 23 zjazdu.

²² Prawosławni stanowili przeważnie niższą warstwę społeczeństwa, chłopstwo, w kwestiach finansowych, kredytowania, pożyczek itp. uzależnioną od przedstawicieli innych religii.

²³ Początkowo mogły je organizować osoby prywatne, wspólnoty wyznaniowe, organizacje społeczne, pod koniec XIX stulecia (1891 r.) szkoły „gramoty” objęto regulacjami prawnymi, oddając zarząd w ręce Synodu. Likwidacji uległy w 1917 r., gdy przeprowadzono rozdział Kościoła od państwa.

²⁴ ГЕВ, 1911, s. 473.

²⁵ *Общая Ведомость о числе училищ и учащихся всех ведомств по губерниям и областям, с указанием пространства губерний и областей и их населённости*, Санкт-Петербург 1909.

wzorowano na programach szkół jednoklasowych, lecz nie był w całości realizowany z powodu krótkiego roku szkolnego²⁶ i niskiego poziomu przygotowania nauczycieli. Bez względu na trudności, niektóre placówki mogły się pochwalić wysokim poziomem nauczania, a dzieci po ich ukończeniu przystępowały do egzaminów na uzyskanie świadectwa cerkiewno-parafialnej szkoły jednoklasowej.

W szkołach „gramoty” nauczano wiedzy religijnej, która obejmowała naukę modlitw, historii Starego i Nowego Testamentów, skróconego katechizmu oraz śpiewu cerkiewnego, w ramach, którego uczono śpiewu modlitw i części nabożeństw całonocnego czuwania i liturgii²⁷. Oprócz tego uczono języka cerkiewnosłowiańskiego, rosyjskiego, podstaw czytania, pisania, arytmetyki. W niektórych szkołach prowadzono zajęcia pozalekcyjne i warsztaty z rękodzielnictwa. Uczniowie byli zobowiązani do udziału w nabożeństwach w parafialnej świątyni, odbywali rekolekcje wielkopostne. Proboszczowie parafii, na terenie których znajdowały się szkoły cerkiewne, byli ich kierownikami. Szkoły „gramoty” powstawały w pierwszej kolejności w miejscowościach pozbawionych szkolnictwa innego typu.

W szkołach cerkiewnych jednoklasowych oprócz przedmiotów szkół „gramoty” uczono gimnastyki, rzemiosła i podstaw rolnictwa. Szkoły jednoklasowe najczęściej rozpoczynały nauczanie we wrześniu i kończyły w kwietniu, posiadały dzienniki klasowe i stały rozkład zajęć. Szczególną uwagę zwracano na moralne i duchowe kształtowanie uczniów. Wpajano im zasady etyki i chrześcijańskiego stosunku do innych ludzi. W szkołach dwuklasowych program nauczania obejmował też historię Cerkwi i historię Rosji. Nauka w szkołach jednoklasowych trwała 2 lata, w dwuklasowych – 4 lata. Program nauczania szkół parafialnych ustalał Św. Synod. Lekcje z wiedzy religijnej zawsze prowadził duchowny parafialny. Wszystkich wykładowców musiał zatwierdzić biskup diecezjalny. Ordynariusz diecezji wizytował szkoły i składał coroczne sprawozdanie z ich pracy do Synodu, mógł również zwolnić nauczyciela.

W miejscowościach, gdzie nie było szkół parafialnych, organizowano kursy dla dorosłych, warsztaty rzemieślnicze i niedzielne spotkania dla tych, którzy nie mieli możliwości codziennego pobierania nauki.

W diecezjach funkcjonowały rady szkolne, których członkowie byli wybierani przez biskupa. Od 1884 roku funkcje rady szkolnej diecezji litewskiej pełniło powołane w 1865 roku bractwo cerkiewne pw. Ducha Św. Przewodniczący bractwa stał się wówczas przewodniczącym diecezjalnej rady szkolnej. Od 1894 roku funkcję tę pełnił ordynariusz diecezji litewskiej.

Szkolnictwo prawosławne obejmowało też cerkiewno-parafialne szkoły nauczycielskie, które w programie nauczania miały podstawy gospodarki wiejskiej i przygotowywały nauczycieli dla jednoklasowych szkół parafialnych. Ich program rozszerzono o katechizm, historię Kościoła chrześcijańskiego, historię biblijną, nauki geograficzne, ściśle

²⁶ W szkołach „gramoty” zajęcia rozpoczynały się w listopadzie, gdy nie było już prac rolnych, i kończyły w marcu.

²⁷ Nauka śpiewu cerkiewnego nie była powszechna, odbywała się tam, gdzie uczniowie posiadali predyspozycje muzyczne. Często śpiewali też w chórze parafialnym.

oraz pedagogiczne. Uczono prawosławnego nabożeństwa i odbywano zajęcia praktyczne z pedagogiki z uczniami młodszych klas przygotowawczych.

Głównym celem prawosławnego szkolnictwa parafialnego diecezji litewskiej i grodzieńskiej było utrwalenie świadomości religijnej prawosławnych wiernych i obrona stanu posiadania Cerkwi przed wpływami Kościoła łacińskiego.

W diecezji litewskiej w 1914 roku działały trzy wyższe uczelnie duchowne: wyższe seminarium duchowne w Wilnie oraz dwa niższe seminaria duchowne – w Wilnie i w Żyrowicach. Niższe seminaria duchowne dawały pierwszy stopień wykształcenia teologicznego. Po ich ukończeniu absolwenci mogli przystępować do egzaminów wstępnych do wyższego seminarium duchownego diecezji litewskiej. W 1914 roku zdecydowana większość duchowieństwa diecezji litewskiej oraz nauczycieli szkół cerkiewno-parafialnych posiadała dyplom wyższego seminarium duchownego w Wilnie. Tego roku przy wyższym seminarium ufundowano stypendium naukowe im. Michała N. Murawjowa w uznaniu zasług hrabiego dla państwa oraz Kościoła prawosławnego²⁸. Przyznawano również stypendia im. Józefa Siemaszki i Jana z Kronsztadu.

Program nauczania w wyższym litewskim seminarium duchownym był ukierunkowany na przygotowanie przyszłych pasterzy do działalności w specyficznych warunkach wyznaniowych diecezji litewskiej. Powołana w 1861 roku żeńska szkoła duchowna dla córek duchowieństwa także uwzględniała w swym programie wyjątkową sytuację diecezji litewskiej. W drugiej połowie XIX wieku powstał projekt powołania Akademii Duchownej diecezji litewskiej, ale nie został zrealizowany, ponieważ władze synodalne nie były przekonane, że istniała taka konieczność.

W 1914 roku w litewskim seminarium duchownym zainicjowano nauczanie języka litewskiego jako przedmiotu nieobowiązkowego, miało ono charakter misjonarski, więc diecezjalny zjazd duchowieństwa zwrócił się w styczniu 1914 roku do Misjonarskiego Komitetu Diecezji Litewskiej z prośbą o przyznanie na ten cel niezbędnych środków finansowych z budżetu Świętego Synodu²⁹.

Pierwsze bractwa w diecezji litewskiej od likwidacji unii pojawiły się dopiero po powstaniu styczniowym. W 1865 roku utworzono bractwo pw. Ducha Świętego w Wilnie oraz pw. św. Mikołaja w Kownie, w Grodnie dopiero kilkanaście lat później, w 1882 roku, bractwo pw. św. Zofii. Prócz bractw o zasięgu diecezjalnym funkcjonowały bractwa parafialne, które w 1914 roku otrzymały wspólny statut obowiązujący w granicach diecezji litewskiej.

Bractwa cerkiewne były w pewnym sensie reakcją na powstanie styczniowe postrzegane jako zagrożenie dla Kościoła prawosławnego i prawosławnej kultury diecezji litewskiej. Ich celem była obrona i wzmocnienie prawosławia, nie prozelityzm wyznaniowy. Opiekowały się cerkiewiami, otwierały i utrzymywały szkoły, biblioteki i przytulki, zajmowały się działalnością charytatywną, rozpowszechniały literaturę duchową i polemiczną, rozwijały katechezę wśród dorosłych i młodzieży, prowadziły polemikę z katolicyzmem, broniąc prawosławnej tradycji, wspierały budowę nowych świątyń, sprawowały mecenat nad kulturą i w mieszanym wyznaniowo społeczeństwie.

²⁸ JIEB, 1914, № 7-8, s. 69

²⁹ Ibidem, s. 70.

Bractwo Ducha Św. od 1895 roku posiadało drukarnię. Według zreformowanego w 1894 roku statutu przewodniczącym bractwa był ordynariusz diecezji litewskiej, zaś patronat nad bractwem od 1895 roku sprawował imperator Mikołaj II. Ostatnim przewodniczącym bractwa był arcybiskup litewski Tichon Bielawin, przyszedł patriarcha i święty Kościoła rosyjskiego.

Zarząd bractwa spoczywał w rękach rady liczącej 12 osób. Wybierano ją co roku na zgromadzeniu ogólnym. W głównej świątyni monasteru Ducha Św. w Wilnie bractwo posiadało swoją ikonę świętych męczenników wileńskich, Antoniego, Jana i Eustachego, chorągiew z obrazem Zstąpienia Ducha Św. na Apostołów i Archaniola Michała, oraz skarbonkę na ofiary na rzecz bractwa.

Statut wileńskiego bractwa nie przewidywał działalności charytatywnej, dlatego zajmowano się tym okazjonalnie. W domu brackim w latach 70. i 80. XIX wieku mieścił się przytułek dla sierot, a na początku XX wieku zamieszkiwało go kilkanaście biedniejszych rodzin. Okazywano też pomoc biedniejszym parafiom, zabezpieczając je w księgi, naczynia i szaty liturgiczne, podręczniki dla szkół parafialnych i książki dla bibliotek, zajmowano się budową i remontem świątyń.

Jak wspominałem, pewien czas bractwo pełniło funkcję diecezjalnej rady szkolnej. Jego działalność misjonarska wyrażała się w regularnych publicznych, niedzielnych wykładach i dysputach. Tematy wykładów zatwierdzała wileńska komisja bracka. Najczęściej dotyczyły one żywotów świętych, wydarzeń biblijnych, istoty nabożeństw, prawosławnych świąt, świętych miejsc i ikon otaczanych szczególnym kultem. Poruszano też tematy związane z historią Cerkwi i historią Rusi oraz z przyrodznawstwem³⁰. Publiczne wykłady cieszyły się dużą popularnością przyciągając tysiące słuchaczy, również ze środowiska katolickiego. W 1914 roku w Wilnie działały trzy brackie komisje: komisja wydawnicza, komisja do spraw pielgrzymek i komisja organizacyjna do spraw publicznych wykładów³¹.

Bractwo pw. św. Mikołaja w Kownie działało we wszystkich parafiach guberni kowieńskiej. Zostało powołane do opieki nad cerkwiami, działalności charytatywnej i oświatowej oraz dla wzmocnienia wartości moralnych wśród wiernych. Posiadało dwie chorągwie oraz skarbonkę w soborze pw. św. Mikołaja w Kownie. Zarząd był identyczny jak w bractwie wileńskim.

Wspólny statut bractw parafialnych dla diecezji litewskiej ze stycznia 1914 roku³² zakładał organizowanie ich z błogosławieństwa ordynariusza diecezji – wniosek miał składać proboszcz parafii. Były powoływane dla obrony prawosławia, wzmocnienia świadomości religijnej parafian, podwyższenia poziomu moralnego wiernych, działalności charytatywnej. Bractwa parafialne funkcjonowały samodzielnie, lecz utrzymywały stały kontakt z bractwem wileńskim i kowieńskim, wzorując się na nich.

Codzienna działalność bractw parafialnych polegała na obronie wiernych przed wpływem Kościoła katolickiego, organizowaniu spotkań poza nabożeństwami, przeprowadzaniu rozmów o tematyce religijno-moralnej lub misjonarskiej, rozpowszechnianiu

³⁰ Wykłady czytano z materiałów akceptowanych wcześniej przez cenzurę cerkiewną.

³¹ *Памятная книжка Виленской Губернии на 1915 год*, Вильна 1915, s. 99.

³² ЛЕВ, 1914, № 3, s. 15-18.

książek o tematyce duchowej, moralnej, polemicznej, a także krzyżyków, ikon, modlitewników – w języku cerkiewnosłowiańskim i rosyjskim.

Bractwa otwierały biblioteki przy parafiach, opiekowały się parafialną świątynią, chórem, dbały o porządek podczas nabożeństw. Statut dokładnie precyzował zakres działalności charytatywnej – miała to być pomoc potrzebującym, szczególnie wdowom, sierotom, osobom starszym, samotnym. Pomagano w szukaniu pracy, miejsc w przytułkach, hospitalizacji, udzielano zapomóg pieniężnych. Wśród obowiązków znajdował się również punkt o otaczaniu opieką sierot i dzieci osób, które odeszły od prawosławia. W miarę możliwości bractwa otwierały szkoły, szpitale, przytułki oraz organizowały przy parafii kasy wzajemnej pomocy.

Członkowie bractw i ich rodziny mieli być wzorem moralnym dla pozostałych parafian – podczas nabożeństwa, w życiu codziennym i w stosunkach z innymi ludźmi. Miłosierdzie oraz niesienie pomocy potrzebującym było obowiązkiem całego bractwa i każdego z jego członków indywidualnie. Przewodniczącym rady bractwa parafialnego był proboszcz parafii lub inna osoba wybrana spośród członków rady z błogosławieństwa biskupa diecezjalnego.

Z bractw działających na terenie diecezji grodzieńskiej w 1914 roku można wymienić bractwo w Grodnie³³ czy bractwo Zwiastowania NMP w Supraślu, powołane w 1893 roku³⁴. Posiadały one podobny statut jak reszta takich organizacji, ale dodatkowo opiekowały się prawosławnymi cmentarzami.

Bractwa diecezji litewskiej kierowały swą działalność do szerokich warstw społeczeństwa prawosławnego i służyły wzmocnieniu kultury prawosławnej w mieszanym wyznaniowo kraju. Ich struktura i obowiązki bliskie były bractwom z czasów I Rzeczypospolitej. W obu przypadkach wspólnoty jednoczyły najbardziej aktywnych wiernych pomagając w funkcjonowaniu Cerkwi. Istotną różnicą między dawnym a nowym typem bractw był brak samodzielności organizacyjnej. System synodalno-konsystorski i dążenia do unifikacji organizacji cerkiewnej w Rosji spowodowały uzależnienie stowarzyszeń świeckich od władz diecezjalnych. Bractwa weszły w strukturę diecezji litewskiej jako organizacja diecezjalna. Być może dlatego nie uczestniczyły jako samodzielna grupa w obradach Soboru Lokalnego Prawosławnej Rosyjskiej Cerkwi lat 1917-1918³⁵, gdzie obecni byli przedstawiciele Akademii Duchownych, Akademii Nauk, Uniwersytetów, Rady Państwowej i Dumy Państwowej. Brakowało tylko członków bractw cerkiewnych, doświadczenie których byłoby bardzo ważne i korzystne w reformowaniu Kościoła prawosławnego w nowych warunkach politycznych, gdy zaszła konieczność obrony prawosławia przed nowymi prześladowaniami.

W 1914 roku w Wilnie działały dwie diecezjalne organizacje charytatywne: litewskie diecezjalne Towarzystwo opieki nad ubogimi (tzw. *Kuratela* nad ubogimi) oraz Towarzystwo opieki (*Kuratela*) nad ubogimi uczniami męskiej szkoły duchownej w Wilnie

³³ JIEB, 1882, № 14, s. 111-113.

³⁴ JIEB, 1893, № 27-28, s. 231-235.

³⁵ Wśród 564 członków Soboru Lokalnego Prawosławnej Rosyjskiej Cerkwi było 265 przedstawicieli duchowieństwa i 299 świeckich. Sobór przywrócił godność patriarchy w Cerkwi Rosyjskiej, a pierwszym patriarchą został ostatni przewodniczący bractwa pw. Ducha Św. w Wilnie, metropolita Tichon (Bielawin).

pw. św. Andrzeja³⁶. Działalność charytatywna w większości spoczywała na bractwach diecezjalnych i parafialnych, parafiach oraz okazjonalnie powoływanych komisjach cerkiewnych. Działały też cerkiewne szpitale, sierocińce i przytułki. Przy prawosławnym cmentarzu w Wilnie w 1854 roku otwarto przytułek dla kilkunastu ubogich kobiet, którym zapewniono mieszkanie i żywienie. Kilku kobietom spoza przytułku wypłacano comiesięczną zapomogę pieniężną³⁷. Placówkami tymi zarządzały komisje powoływane przez Konsystorz Duchowny w Wilnie, składające się najczęściej z duchownych diecezjalnych. Utrzymanie przytułku kosztowało rocznie około 2, 5 tys. rubli.

Diecezja litewska sporadycznie przeprowadzała również składki na rzecz potrzebujących spoza eparchii. W styczniu 1914 roku powołano komitet, który w ciągu sześciu miesięcy zgromadził podczas kwest kilkaset rubli dla mieszkańców Bukowiny i Galicji dotkniętych klęską głodu³⁸. Regularnie kwestowano na rzecz Rosyjskiej Misji Prawosławnej w Jerozolimie³⁹. Po wybuchu wojny pomoc kierowano do rodzin żołnierzy i do lazaretów.

15 sierpnia 1914 roku Konsystorz Duchowny w Wilnie wydał rozporządzenie o powołaniu przy parafiach Rad Opiekuńczych (tzw. *Попечительский совет*) nad rodzinami poborowych⁴⁰. Ich działalność nadzorował ordynariusz diecezji składając comiesięczne sprawozdania do Św. Synodu. Do akcji charytatywnych dołączyły się też monaster diecezji litewskiej oraz diecezjalne urzędy⁴¹.

Zjazd duchowieństwa diecezji 3 sierpnia 1914 roku postanowił zaangażować do pomocy wojennej Kasę Wsparcia finansowego Duchowieństwa diecezji litewskiej. Kasa przyjmowała ofiary od kleru, monasterów, bractw cerkiewnych, pracowników Konsystorza Duchownego i osób prywatnych. Zgromadzone środki miały być przekazywane rodzinom poborowych oraz wileńskiemu lazaretowi otwartemu w budynku Żeńskiego Komitetu Czerwonego Krzyża. Utrzymanie pewnej liczby łóżek szpitalnych (chodzi o miejsca dla rannych i koszty leczenia) podjęło się duchowieństwo diecezji, koszt jednego łóżka wynosił 55 rubli, miesięcznego leczenia rannego – przeciętnie 45 rubli.

W ciągu dwóch miesięcy ponad 70% parafii odpowiedziało na diecezjalny apel o pomoc. W październiku duchowieństwo wpłaciło pierwsze 500 rubli na utrzymanie lazaretu, szkoły cerkiewno-parafialne przekazywały co miesiąc od około 4-5 do 10 rubli⁴², monaster pw. Ducha Św. w Wilnie darował 800 rubli pierwszej wpłaty i 360 rubli comiesięcznego utrzymania 8 rannych⁴³, nie zapominając przy tym o rodzinach poborowych.

Żeński monaster pw. św. Marii Magdaleny w Wilnie okazywał wsparcie rzeczowe – przesyłał ubrania i pościel rannym. Poza tym siostry zorganizowały i samodzielnie utrzymywały własny lazaret na 15 miejsc, pomagały podczas pogrzebów żołnierzy

³⁶ *Памятная книжка Виленской Губернии...*, s. 99-100.

³⁷ ЛІЕВ 1914, № 20, s. 148.

³⁸ ЛІЕВ, 1914, № 14.

³⁹ Ibidem, № 6.

⁴⁰ Ibidem, № 15-16.

⁴¹ ЛІЕВ, 1914, № 19.

⁴² Arcybiskup Tichon (Bielawin) objął opieką dwa miejsca w lazarecie ofiarując na ten cel 1420 rubli. Surdegiński monaster przekazał lazaretowi czteroizbowy budynek monasterski na 10 łóżek.

⁴³ ЛІЕВ, 1914, № 19.

w innych lazaretach miasta. Poświęcenie lazaretu przy monasterze św. Marii Magdaleny odbyło się 12 sierpnia 1914 roku, a już 29 sierpnia przyjęto pierwszych rannych⁴⁴. Lazaret funkcjonował też przy wileńskich szkołach duchownych, częściowo utrzymywany przez wykładowców Litewskiego Prawosławnego Seminarium. Niektóre parafie diecezji oddawały budynki na potrzeby lazaretów i utrzymywały rannych⁴⁵. Wszędzie w ramach pomocy żołnierzom zbierano odzież, ciepłe ubrania, płótno, pościel, ręczniki, herbatę, cukier, tytoń, papier pocztowy i koperty, książki o tematyce religijnej⁴⁶.

Akcja charytatywna angażowała zdecydowaną większość prawosławnego społeczeństwa, dowodząc jego wysokiego potencjału duchowego i materialnego. Mogło to być spowodowane ogólnym wzrostem uczuć patriotycznych w Rosji, jednak najbardziej dostrzegalne są tu skutki długotrwałej oświatowej i wychowawczej działalności duchowieństwa, bractw, monasterów, szkół parafialnych.

W 1914 roku minęło 75 lat od soboru połockiego, który zjednoczył duchownych i wiernych unickich na terenie Litwy, Białorusi i Podlasia z prawosławiem. W tym okresie prawosławie ponownie stało się czynnikiem kulturotwórczym regionu w znacznym stopniu kształtując oblicze tych ziem. Kościół prawosławny nadal należał do mniejszości, lecz nie pozostawał na marginesie życia kulturalnego i społecznego, ciągle poszerzając swoją działalność o nowe projekty i ogarniając swoim zasięgiem coraz nowe dziedziny życia. Przez cały czas, od utworzenia diecezji litewskiej do wybuchu pierwszej wojny światowej odczuwalny był antagonizm z Kościołem katolickim i reprezentowaną przez niego kulturą polską, stąd działalność misjonarska uważana była za jedną z najważniejszych dziedzin życia diecezji, angażując wszystkie struktury diecezjalne. Przede wszystkim była to misja wewnętrzna, nie interesowano się nawracaniem wiernych Kościoła katolickiego, ani integracją kultury katolickiej z prawosławną. Utrwalenie i rozwój kultury oraz tradycji prawosławnej było głównym celem przedsięwzięć diecezjalnych, dekanalnych, parafialnych, oraz bractw, szkół i organizacji charytatywnych. W tej dziedzinie osiągnięto widoczne sukcesy, przywracając w pewnej mierze dawną pozycję Kościoła prawosławnego tych ziem.

Wojna zahamowała funkcjonowanie wszystkich struktur diecezji litewskiej. Litwę opuściły największe prawosławne relikwie: ikona NMP *Hodegetria Wileńska* oraz relikwie świętych męczenników wileńskich. W wyniku zmian politycznych diecezję podzielono na część wileńską i kowieńską, co w późniejszym czasie osłabiło miejscowe prawosławie.

Podział terytorialny pogłębił podział jurysdykcyjny, kiedy większa część diecezji znalazła się w granicach Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, nie uznawanego przez cały okres międzywojenny przez patriarchat moskiewski. W konsekwencji dawna diecezja litewska została podzielona między cztery diecezje (kowieńską, wileńską, grodzieńską i poleską), dwie jurysdykcje (Rosyjski Kościół Prawosławny, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny) oraz dwa państwa (Republika Litewska,

⁴⁴ Ibidem, s. 140.

⁴⁵ Chozewska parafia w powiecie wileńskim np. oddała dwa dwuosobowe pokoje w domu parafialnym na potrzeby lazaretu.

⁴⁶ JIEB 1914, № 23, s. 183.

Rzeczpospolita Polska). Prawosławie doznało katastroficznego osłabienia przez wojenne uchodźstwo i rewolucję bolszewicką w Rosji. Także okres międzywojenny nie był pomyślny, parafie znalazły się w granicach katolickich państw niechętnie nastawionych do prawosławia i dążących do osłabienia wpływu Cerkwi na życie społeczne i kulturalne regionu. Sytuacji nie zmieniły czasy po drugiej wojnie światowej. Bez względu jednak na wielkie próby XX wieku, zapoczątkowane wybuchem wojny 1914 roku, Kościół prawosławny na terenach dawnej diecezji litewskiej pozostaje potężną siłą kulturotwórczą wywierając znaczący wpływ na kształt społeczeństwa całego regionu.

Obecnie terytorium dawnej diecezji litewskiej jest podzielone między trzy państwa (Białoruś, Polskę, Litwę) i dwie jurysdykcje (Rosyjski Kościół Prawosławny, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny). W zachodniej części Białorusi prawosławie jest wyznaniem dominującym, w granicach Litwy obejmuje przeważnie mniejszość rosyjską, natomiast na Podlasiu Kościół prawosławny liczy najwięcej wiernych w Polsce i stanowi najważniejszy ośrodek prawosławia w kraju. Mimo rozdziału, poszczególne części byłej diecezji litewskiej nadal łączą ściśle więzi duchowe i kulturalne. Znaczenie, jakie ma Podlasie dla prawosławia w Polsce nieustannie świadczy o wielkim dziedzictwie diecezji litewskiej, rozwiązanej na skutek „wielkiej wojny” i późniejszych procesów politycznych.

SUMMARY

Ks. diakon Denis Rusnak, Mielnik

Orthodox Lithuanian diocese in 1914

Keywords: Lithuanian diocese, Orthodox Church, province of Vilnius

The Orthodox Lithuanian diocese came into existence as a result of the reform of the Greek-Catholic Church which bishop Joseph Siemaszko (Syemashko) took. Connecting it was a natural consequence of the reform of the Uniate rite last with an Orthodox Church and creating of the Orthodox Lithuanian diocese in 1840. The Lithuanian diocese spread through provinces of Vilnius and Hrodna, and from 1842 new founded province of Kowno. In 1900 a Hrodna diocese was singled out from the Lithuanian diocese, of which border became covered from border of Hrodna province.

For the entire period from 1840 the Orthodox Lithuanian diocese aspired to 1914 for enhancing one's position in the society mixt up religiously and partly dominated by the Latin Church. The Orthodox Lithuanian diocese put the reinstatement for itself behind the target former, from times before EU, of position of the Orthodox Church in the society. Creating

culture role of an Orthodox Church, she had to a considerable degree, to shape the face of the society of the country of the north-western Russian Empire. Simultaneously the Lithuanian diocese struggled from rooted amongst faithful with Uniate piety. Moreover complex situation of the society mixt up religiously and ethnically in the country, which the majority of faithful members of the Orthodox Church was peasants, dependent on Catholic peasants, in required the unceasing pastoral and missionary care.

In the Orthodox Lithuanian diocese in 1840-1914 years it is possible to describe the situation the fight for the Orthodox faith in the country and fight for the Orthodox face of the country. Simultaneously an Orthodox Church didn't aspire for the proselytism, only to keeping its assets and restoring the social-cultural former item for oneself. It is possible to assess 1914 Orthodox bishops, clergy, brotherhoods as recapitulating activity and faithful in aspiring at this target. The outbreak of the First World War disrupted the development and further functioning of the Orthodox Lithuanian diocese. The revolution of 1917, the outbreak of the civil war and the collapse of the Russian Empire caused the subdivision of the Orthodox Lithuanian diocese, of structure for which they were not only in various countries, but also in different territories of jurisdiction of Sextons.

Assessing the situation of the Orthodox Lithuanian diocese in 1914 it is possible to come to the conclusion to what extent a development of the Orthodox faith was effective on Lithuania, western Belarus and Podlasie after uniting the Uniate Church with the member of the Orthodox Church, what step the Orthodox faith shaped the cultural and religious face of the country in and what legacy the Orthodox Lithuanian diocese left by an ordeals and experience of the 20th century.